

İKİ KÖKLÜ GELENEK, BİR ORTAK MİRAS MODERN BİLİMİN ZİHİNSEL KÖKLERİ

Neriman Tanır

Hacettepe Üniversitesi, Kimya Bölümü, Beytepe, Ankara

BİLİM TARİHİ OKUMALARINDA GENELDE KARŞILAŞTIĞIMIZ BAKIŞ AÇISI, GÜNÜMÜZ MODERN BİLİMİNİN GÖLGESİNDEN VE GÜNÜMÜZ KOŞULLARINA YAKLAŞTIRILMIŞ ÇERÇEVELERDEN OLUŞUR. EN HİKÂYELEŞTİRİLMİŞ VERSİYONLAR: YUNAN AKLI, RÖNESANS AYDINLANMASI, NEWTON'UN ELMASI, DARWIN'İN GEMİSİ, ARŞİMET'İN BANYOSU... MODERN BİLİMİN BUGÜN GELDİĞİ NOKTADA; DENEYSEL ÇALIŞMALAR, MATEMATİKSEL VERİLER, KURAMLAR VE HİPOTEZLER TEK BAŞLARINA VAR OLMADI. BUNLARIN ZEMİNİNE OTURTULMASI GEREKEN DÜŞÜNCE YAPILARINA İHTİYAÇ VARDI. BU ZEMİNDE İKİ DERİN GELENEK DURUR: TASAVVUF VE FELSEFE.

Bu iki gelenek, tarih boyunca birbirlerinden beslenmiş; "Hakikat nedir ve insan ona nasıl ulaşır?" sorusuna cevap bulabilmek için mücadele etmiştir. Birinin düşüncesi diğerinkini beslemiş, birinin anlayamadığını diğeri açıklamış, birinin göremediğine diğeri bakmıştır. Aynı soruya farklı yollardan cevap ararken beklenmedik noktalarda buluşmuşlardır. Farklılıklarıyla birbirlerini tamamlamış ve günümüz modern biliminin gelişmesine altyapı oluşturmuşlardır.

Tasavvuf ve felsefenin modern bilimi doğrudan ve aynı biçimde etkilediğini iddia edemeyiz elbette. Modern bilimin bugün geldiği noktada hangi kaynaklardan beslendiğini, nelerden ilham aldığını görme-ye ve incelemeye çalışmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Burada detaylandırmaya çalışacağımız benzerlikler, ayrılıklar ve hatta ilham olma konusu asla çizgisel değil; daha çok dolaylı zihniyet dönüşümleri ve yapısal benzerliklerden oluşan çok katmanlı bir ilişkidir.

EPİSTEMOLOJİK TEMEL: DIŞARIYA BAKAN VE İÇERİYE BAKAN BİLGİ

FELSEFENİN EPİSTEMOLOJİSİ

Felsefe neseldir; yani bilginin kaynağını dışarıda arar. Felsefenin nihai aracı ise akıldır. Temelde dayandığı düşünce, evrenin akla uygun bir yapıda olduğu ve insan aklının onu kavrayabileceği yönündedir. Çalışma alanları; doğanın yapısı, varlığın temeli, değişim ve süreklilik gibi konular olduğundan, dışa yöneliyor olması son derece beklenen bir sonuçtu. Tales doğanın temel maddesini, Pisagor sayıların evrensel düzenini, Aristoteles tüm canlıların sınıflandırılmasını araştırdı.

Bu varsayım, temelde modern bilimin ön kabulüdür. Bir bilim insanı deney yaptığıın-

da, doğanın tutarlı ve tekrarlanabilir yasalara göre işlediğini varsayar. Başka türlü deney yapmak anlamsız olurdu. Bu temel kabul, felsefi gelenekten bilime taşınan en büyük mirastır.

Felsefenin ikinci büyük katkısı yöntemsel şüpheci. Sokrates, Descartes, Popper; hepsi aynı zihinsel hareketin farklı biçimlerinin temsilcileriydi: kabul edilmiş bir fikri sorgulamak, onu sınamak, gerekirse yıkmak. Bu tavır, modern bilimde sistematikleşerek hipotez döngüsüne dönüşmüştür. Yani bu, felsefi geleneğin erken dönemlerinden başlayan ve modern bilimin hâlâ merkezinde olan bir tavidir.

TASAVVUFUN EPİSTEMOLOJİSİ

Tasavvuf geleneği, İslam mistisizmi olarak dünyevi yaşam tarzını benimseyen topluma bir tepki olarak ortaya çıktı. Gerçeğe ulaşmada, yani hakikate giden yolda, dışarıya değil içeriye yönelinmesi gerektiğini

savundu. Tasavvuf için akıl, evreni anlamada gerekli ama yetersizdir. Felsefe neyin var olduğunu sorarken nesnelleşir; tasavvuf, bunu soranın kim olduğunu ilk sıraya alarak bakış açısını öznelleştirir. Soruya cevap arayan kişiye göre cevabın değişmesi, hakikate ulaşmak için gereken arınma ve teslimiyet aşamaları, hakikate yaklaşmadaki öznelleşmenin temelidir.

İslam bilgi teorisinde iki kavram ortaya çıkar. Birincisi dışarıdan zihne taşınan, temsil yoluyla elde edilen bilgidir; ikincisi ise bilinen şeyin bilincin içinde doğrudan hazır olmasıdır. Bu sadece teknik bir sınıflandırma değil, gerçekliğe bakış açısının temel farkıdır. Tasavvuf ikinci bakış açısını baz alarak ilerler: aracısız, temsilsiz, yaşanmış. Bu soyut görünen ayrımın sonuçları son derece somut gözlemlenir. Felsefe geleneğinin tartıştığı ve ulaştığı bilgi aktarılabilir, yazılabilir, öğretilir. Tasavvuf geleneğinde ise bilgi prensipte aktarılamaz; yaşanmak zorundadır. Bu yüzden büyük süfi düşünürler bilgilerini çoğunlukla şiirle,

sembolle, paradoksla aktardı. Dil burada bir şeyi söylemek için değil, dilin ötesine işaret etmek için kullanılıyordu.

ORTAK ZEMİN

İki gelenek arasındaki bu derin farklara karşın, dikkat çekici bir ortaklık vardır: Her ikisi de bilgisizliğin farkında olmayı başlangıç noktası olarak alır. Felsefi gelenekte bu, kişinin kendi bilgisizliğini keşfettiği ve harekete geçtiği yerdir; tasavvuf ise hayret makamı adıyla tanımlanan ve bilmenin sınırında durmayı ifade eden bir hâldir.

Sokrates'e atfedilen "Tek bildiğim, hiçbir şey bilmediğimdir." sözüyle tasavvufun hayret makamı konsepti yapısal olarak benzerdir. Her ikisinde de egonun bilme iddiasının çöküşü ve kategorilerin yetersizliğinin görülmesi bir tür sıfır noktasını oluşturur. Buradan sonra yollar ayrılır: Filozof diyalogla ilerler, şeyh sessizlik ve pratikle. Ama başlangıçtaki hareket aynıdır. Tarih

boyunca beklenmedik noktalardaki buluşmaların sebebi tam olarak budur.

BİLGİNİN ÜÇ TRANSFER KANALI

Felsefe ve tasavvufun modern bilimi etkilemesi tek bir kanaldan ve tek bir dönemde gerçekleşmedi. Dönemleri, hızları, etkileri ve mekanizmaları elbette farklılıklar gösterdi. Bu etkilenmeyi üç ayrı mekanizmada gruplayarak inceleyebiliriz.

BİRİNCİ KANAL: METİN TRANSFERİ

En görünür ve en hızlı gerçekleşen etkileşim metin transferidir. Felsefi geleneğin tüm birikimi, coğrafi ve kültürel sınırları aşarak taşındı, çevrildi, yorumlandı ve geliştirildi. Bu süreçte en önemli ve dikkat çekici olan ise metinlerin yalnızca sonuçlarıyla değil, problemleriyle birlikte taşınmış olmasıdır. Hangi soruların sorulması gerektiği, hangi alanların araştırmaya değer olduğu; bu çerçevede aktarım sürecinin bir parçasıydı. Bu, sadece sebepler ve sonuçların değil, yöntemlerin de aktarılabilirdiği anlamına gelir.

Metin transferi yalnızca kopyalama ve aktarım değil, dönüştürme işlemidir. Her yeni kültürel bağlam, taşınan bilgiyi kendi soruları aracılığıyla süzgeçten geçirdi. Bu süzgeçleme bilgiyi zayıflatmadı; tersine onu genişletti ve yeni problemlerle besleyerek zenginleştirdi. Ayrıca etkileşim iki taraflı olarak gerçekleştiği için bilgi, yalnızca taşınan bir miras değil, yeniden üretilen ortak bir düşünce alanı hâline geldi.

8. ve 9. yüzyıllarda Abbasi halifesi Harun el-Reşid ve ardından Me'mun döneminde Bağdat'ta kurulan Beytül-Hikme ve çevresinde şekillenen Abbasi çeviri hareketi, yalnızca metinlerin aktarıldığı değil, yorumlandığı ve yeniden işlendiği bir entelektüel ortam oluşturdu. Yunanca, Süryanice ve Farsça metinler Arapçaya çevrildi; ama daha önemlisi, bu metinler yorum ve eleştiriye tabi tutularak geliştirildi.

Aristoteles'i okuyan İbn Sînâ, onu yalnızca aktarmakla kalmadı; Aristotelesçi mirası eleştirel biçimde yorumladı, eksik gördüğü yerleri kendi sistemi içinde yeniden kurdu. Öklid geleneğini devralan matematikçiler, geometri, aritmetik ve cebir arasında yeni bağlantılar kurarak matematiksel düşüncüyü genişletti. Bu çeviri hareketi sonuçları değil, problemleri de transfer etti; hangi soruların sorulması gerektiği fikrini de taşıdı.

12. ve 13. yüzyıllar arasında Endülüs, bu bilginin Avrupa'ya taşındığı köprü oldu. Toledo'daki çeviri okulu Arapça metinleri Latinceye aktardı. Avrupa'nın ilk üniversitelerinin müfredatları büyük ölçüde bu çevirilerden kaynak alarak şekillendi. Batı Üniversitesinin entelektüel mirası, kısmen İslam bilim geleneğinin üzerine inşa edildi.

İKİNCİ KANAL: YÖNTEM TRANSFERİ

Metin transferinden daha derin ve daha yavaş gerçekleşen geçiş, yöntemsel transferdi. Modern bilimi önceki bilgi biçimlerinden ayıran en kritik unsur sistematik deneydir: doğaya kontrollü bir soru sormak, sonuçları kayıt altına almak ve tekrarlamak. Bu yöntemin kökleri, felsefe geleneğinin gözlem ve sınıflandırma pratiklerine dayanır.

Bu yöntemin en erken ve en sistematik uygulayıcılarından biri İbn el-Heysem'dir. 11. yüzyılda optik araştırmalarında karanlık oda kurdu, ışığın davranışını gözlemledi, sonuçları kayıt altına aldı ve tekrarladı. Bu, modern deney mantığıyla neredeyse örtüşen bir yaklaşımdır. İbn el-Heysem'in optik çalışmaları, Latince gelenek ve sonraki optik literatürü üzerinden Kepler ve Descartes'a kadar uzanan bir etki hattı oluşturdu.

Matematikselleştirme de bu kanalın önemli bir bileşenidir. Platon'un matematiksel formların gerçek olduğuna dair inancı metafizik bir iddia gibi görünür; ama sonucu somuttur: gerçekliği matematikle ifade etmek anlamlıdır. Galileo'nun "Evren ma-

tematik dilinde yazılmıştır.” ifadesi, özünde Platoncu bir önermeyi bilimin zeminine yerleştirmesidir. Doğanın yasalarını matematiksel formüllere dayandırmak da bunun sonucudur.

ÜÇÜNCÜ KANAL: ZİHNİYET TRANSFERİ

En yavaş gerçekleşen ve en az görünür olan geçiş budur. Metin de transfer edildi, yön-tem de; ama bunların işe yaraması için bir şey daha gerekiyordu: doğanın sorgulanabilir olduğuna inanmak ve doğayı sorgulamanın değerli bir uğraş olduğu fikri.

Antik dünyanın mitolojik ve dinsel evren tasavvurlarında doğa çoğu zaman kutsal güçlerle iç içe düşünülüyordu. Buna rağmen Antik Yunan felsefesiyle birlikte doğayı kendi iç nedenleriyle anlama yönünde güçlü bir damar da ortaya çıktı. İslam teolojisi bu noktada kritik bir dönüşüm gerçekleştirdi: Doğayı Tanrı'nın yarattığı, ama Tanrı olmayan bir alan olarak tanımladı. Doğa artık kutsal değildi; ama anlamlıydı, okunabilirdi, anlaşılabilirdi.

Tasavvuf bu süreçte farklı bir zihniyet katkısı yaptı. Doğrudan değil; ama kategorilerin geçirgenliğini öğreterek. Kesin sınırlar yarılsamadır; görünüş ile gerçeklik arasındaki

mesafe önemlidir, ilk izlenime güvenmek gerekir. Bu zihniyet modern bilimin en önemli özelliklerinden biriyle örtüşür: sezgiyle yetinmemek. Güneş dönüyor gibi görünür; ama dönmez. Masa katı görünür; ama atomlardan oluşur. Zaman sabit görünür; ama görelidir.

YAPISAL İLİŞKİLER

Dışardan bakıldığında felsefe ve tasavvuf birbirinden uzak iki dünya gibi görünür. Biri akli merkeze alır, öteki kalbi. Biri tartışır, öteki susar. Biri kanıtlar, öteki teslim olur. Ama bu iki geleneği derinlemesine incelediğimizde şaşırtıcı bir tablo ortaya çıkar: Yüzey ne kadar farklı olursa olsun, derinlerde şekillenen yapılar birbirine benzemektedir.

Bu benzerlik tesadüf değildir. Her iki gelenek de çok erken bir dönemde aynı şeyi fark etti: Hakikat, tek bir insanın zihninde doğup orada ölmemelidir; aktarılmalı, korunmalı ve geliştirilmeli. Bu farkındalık, iki farklı geleneğe de aynı kurumsal refleksini doğurdu: okul kurmak, öğrenci yetiştirmek, bilgiyi bir arada geliştirmek için topluluk oluşturmak.

Platon'un Akademia'sı ile Mevlânâ'nın dergâhı ilk bakışta ayrı dünyaların yapılarıdır. Ama

her ikisi de aynı soruya verilen cevaptır: Bilgi nasıl yaşatılır? Her ikisinde de bilgi yalnızca metin olarak değil, ilişki olarak aktarılır. Usta-öğrenci bağı, bir kitabın veremeyeceği bir şeyi taşır: sorgulamanın biçimini, düşünmenin ritmini. Bu yüzden her iki geleneğe de usta figürü yapısal olarak merkezidir.

Bu davranış modelleri bugün modern bilimin kurumsal iskeletini oluşturmaktadır. Üniversite, bu iki geleneğin mirasını taşıyan en somut yapıdır. Akademisyen, doçent, profesör hiyerarşisi; tez danışmanı ile doktora öğrencisi arasındaki ilişki; bilginin yayınlar aracılığıyla toplumla paylaşılması... bunların hepsi, o erken dönemdeki usta-öğrenci geleneğinin modern kurumsal biçimde yeniden üretimidir. Değişen içerik ve yöntemdir; değişmeyen, yapının özüdür.

Toplumun “hakikate erişimi olan kişi” olarak konumlandığı figür de bu süreklilik içinde dönüşmüştür. Filozofun ya da şeyhin toplumsal işlevini bugün uzman üstlenmektedir. Akademik unvanlar ve ihtisas alanları, o eski silsilenin çağdaş karşılıklarıdır. Toplumun bilirdiği duyduğu ihtiyaç, sosyal yaşamın zaman bağımsız gereksinimlerindendir. Silsileden ve manevi hâlden alınan meşruiyet, bugün kurumsal akreditasyon ve hakemli yayın sistemine dönüşmüştür.

Buradan şu sonuca varılabilir: Felsefe ve tasavvuf modern bilime yalnızca düşünce içerikleri ve metodolojileriyle değil, bilgiyi yaşatma ve aktarma biçimleriyle de katkıda bulunmuştur. Fikirler değişir, paradigmlar yıkılır; ama bilginin bir topluluk içinde yaşayabileceği fikri, o topluluğun hiyerarşik bir pratik etrafında örgütlenmesi ve ustanın öğrenciye yalnızca bilgiyi değil, düşünme biçimini aktarması geleneği değişmeden sürmektedir.

İKİ DİSİPLİN, İKİ BİLİM KOLU

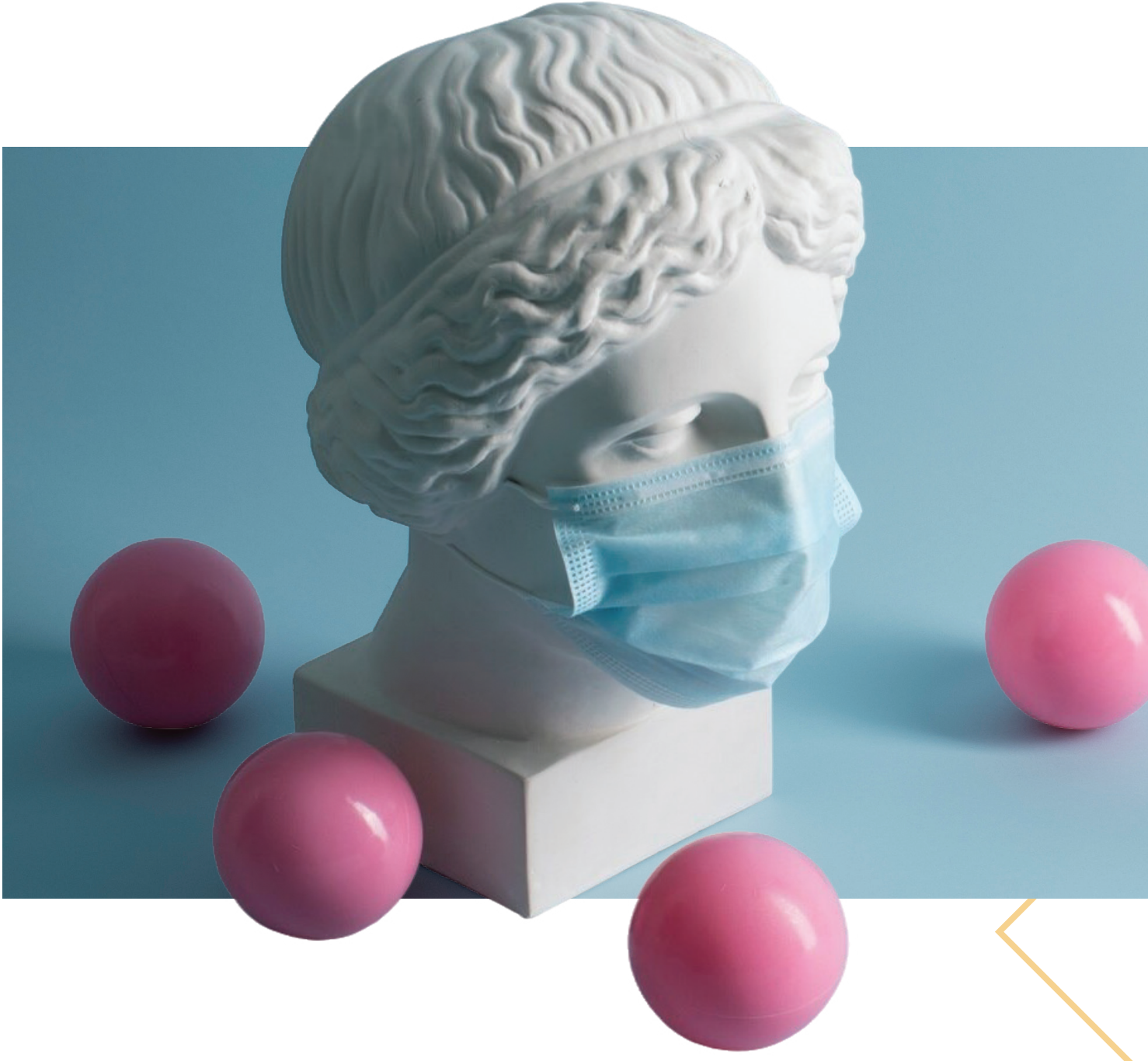
Elbette, felsefe ve tasavvuf geleneklerinin modern bilimi aynı alanlarda, aynı şekiller-

de ve eşit ölçülerde etkilediğini iddia edemeyiz. Bu iki geleneğin doğalarından gelen farklılıklar, modern bilime olan katkılarını da farklılaştırır.

Pozitif bilimlerin rasyonel davranışları, felsefenin dışarıya bakan gözlerinin zemininde gelişir. Ölçülebilirlik, tekrarlanabilirlik ve nesnellik; fizik, kimya, matematik gibi pozitif bilimlerin metodolojisinin beslediği prensiplerdir. Felsefe bu prensipleri gözlem, soyutlama, matematiksel modelleme ve şüphenin sistematikleşmesi ile beslemiştir.

Sosyal bilimlerin genellemeye çok yatkın olmayan yapısı ise tasavvufun içe dönme ve öznel deneyimi merkeze alma tavrıyla

dikkat çekici benzerlikler barındırır. Sosyal bilimler; insan davranışları, anlam, kültür ve kimlik gibi alanlarda çalışırken ölçümleme elbette yapar ama asla pozitif bilimler kadar kesin tanımlamalara yer veremez. Bu bağlantıyı en somut biçimiyle modern psikolojinin doğuşunda görmek mümkün. Freud'un bilinçdışı kavramı, kendisinden önce Leibniz ve Schopenhauer gibi düşünürlerde farklı biçimlerde beliren bilinçdışı tartışmalarıyla aynı tarihsel-felsefi zemin içinde düşünülebilir. Jung ise Gnostisizm ve Doğu mistisizmiyle yoğun biçimde ilgilendi. Tasavvufun nefis tasnifi, makamlar teorisi ve gölge benlik fikirleri modern psikolojinin kavramsal haritalarıyla şaşırtıcı biçimde çağrışımlar taşır.

Bilim "nasıl" sorusunu çok iyi yanıtlamakta; fakat "neden" sorusu yanıtsız kalmaktadır. Viktor Frankl, Nazi kamplarındaki deneyimleri ve gözlemleri sonucunda, insanın hayatta kalma gücünde anlam duygusunun belirleyici bir rol oynadığını vurguladı. Anlam, fiziksel koşullardan bağımsız bir hayatta kalma faktörüdür.

Pozitif bilime göre "anlam bir beyin fonksiyonudur." Sosyal bilime göreyse "anlam kültürel bir inşadır." Her ikisi de doğru; ama ikisi de yeterli değildir. Felsefe bu soruyu yüzyıllardır taşımış, tasavvuf ise onu yaşayarak yanıtlamaya çalışmıştır. Modern psikoloji şimdi ikisinin arasında bir yerde durmaktadır.

SONUÇ

Felsefe, modern bilime daha görünür ve izlenebilir biçimde yöntem, kavram, akıl yürütme, şüphe ve sistematik düşünme mirası bırakmıştır. Tasavvuf ise felsefenin etki alanı kadar görünür ve ölçülebilir olmaktan çok; insanın hakikatle kurduğu ilişkinin sınırlarını, bilginin özneyle bağını ve görünüşün ötesini sorgulama cesaretini hatırlatan bir damar olarak okunabilir.

Modern bilim bugün doğayı ve insanı açıklamada benzersiz bir başarıya sahiptir ve insanın anlam arayışı iştahını hiç kaybetmeden devam etmektedir. Tam da bu nedenle bu iki gelenek, modern bilimden tamamen bağımsız ya da eskimiş değil;

bilimin hangi zihinsel ve insani zeminler üzerinde yükselbildiğini gösteren iki ayrı gelenek olarak değerlendirilebilir. Modern bilimin gelişim hikâyesi de yalnızca doğanın keşfi değil, insanın bilme biçimlerinin yolculuğudur.

